

Становлення та розвиток трудової школи на теренах України (друга половина XIX ст. – 1919 р.): аксіологічні та історико-педагогічні аспекти

Establishment and Development of Vocational School in Ukraine (the second half of the XIX century - 1919): Axiological and Historical-Pedagogical Aspects

Мирослав Пагута¹
Myroslav Pahuta

¹ *Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*
24 Ivan Franko Street, Drohobych, 82100, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.70-5](https://doi.org/10.22178/pos.70-5)

LCC Subject Category:
[LC8-6691](#)

Received 20.04.2021
Accepted 28.05.2021
Published online 31.05.2021

Corresponding Author:
miroslav06@i.ua

© 2021 The Author. This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](#)

Анотація. Стаття присвячена розкриттю аксіологічних та історико-педагогічних аспектів становлення та розвитку трудової школи на теренах України в другій половині XIX ст. – 1919 р. Проведений аналіз аксіологічних та історико-педагогічних аспектів становлення і розвитку трудової школи на теренах України в другій половині XIX ст. – 1919 р. засвідчив, що цей період характеризується значними аксіологічними та структурними трансформаціями тогочасної освітньої сфери. З однієї сторони це проявлялося в жорсткому контролі та деспотичній імперській політиці, яка приписувала імперським чиновникам нещадно нищити будь-які прояви освітнього демократизму та розвитку національних освітніх тенденцій на теренах України, а з іншої, запити суспільства та вимоги часу на розвиток нової, більш демократичної, системи освіти в основі якої реально лежатиме підготовка молоді до життя.

В статті розкрито основні ідеї та підходи, що лягли в основу розвитку трудової школи на Українських землях. Встановлено, що в означений період на Українських землях серед прогресивних верств населення особливої популярності набули ідеї вільного та трудового виховання учнів. Особлива цінність цих ідей для українських педагогів полягала в тому, що вони базувалися на засадах демократично-гуманістичного характеру. Який розкривав значні можливості для педагогів в питаннях демократизації освітнього процесу, оновлення змісту, форм і методів навчання та виховання учнів. Ці ідеї та підходи, поряд із вимогою загальної доступності освіти лягли в основу розвитку єдиної трудової школи в роки української державності, яка передбачала розвиток ціннісно-освітніх ідей у межах тогочасної національної освітньої парадигми.

Зроблено висновки, що, незважаючи на всі труднощі в становленні та розвитку трудової школи на Українських землях досліджуваного періоду, можна сміливо стверджувати, що і сама трудова школа, і ідеї, які лежали в її основі, були надзвичайно важливими та цінними для тогочасного українського суспільства.

Ключові слова: освіта; трудова школа; ціннісні аспекти трудової школи.

Abstract. The article reveals axiological and historical-pedagogical aspects of the formation and development of the vocational school in Ukraine from the second half of the XIX century until 1919. Conducted analysis of axiological and historical-pedagogical aspects of the formation and development of the vocational school in Ukraine in the second half of the nineteenth century - 1919 has proved that this period is characterized by significant axiological and structural transformations of the then educational sphere. On the one hand, this was manifested in the strict control and despotic imperial policy, which instructed imperial officials to ruthlessly destroy any manifestations of educational democracy and the development of national educational trends in Ukraine,

and on the other hand, society's demands and time to develop a new, more democratic, education system which had to be based on preparing young people for life.

The article reveals the main ideas and approaches that formed the basis for the development of a vocational school in the territory of Ukraine. It has been established that in the specified period, the ideas of free and vocational education of students became especially popular in Ukraine among the progressive segments of the population. The particular value of these ideas for Ukrainian teachers was that they were based on the principles of democratic and humanistic nature, which opened up significant opportunities for teachers in the way of democratization of the educational process, updating the content, forms and methods of teaching and educating students. These ideas and approaches, along with the requirement of universal access to education, formed the basis for the development of a single vocational school during the years of Ukrainian statehood, which provided for the development of the value-based educational ideas within the then national educational paradigm.

It is concluded that, despite all the difficulties in the formation and development of the vocational school in Ukraine within the period under study, we can safely say that vocational school itself and the ideas underlying it were essential and valuable for the Ukrainian society at that time.

Keywords: education; vocational school; value aspects of vocational school.

ВСТУП

Проблема реформування підходів до здійснення професійного й трудового виховання молоді в Україні є надзвичайно важливою, а її розв'язок безумовно потребує ґрунтовного історико-педагогічного та аксіологічного аналізу усіх аспектів становлення та розвитку трудової школи на теренах України в різних історичних, суспільно-політичних, освітніх та аксіологічних умовах. В цьому контексті особливо цікавим буде аналіз історико-педагогічних та аксіологічних аспектів становлення та розвитку трудової школи на теренах України від початку її становлення на українських землях в другій половині XIX століття і до 1919 р. – коли суспільно-політичні зміни призвели до значних трансформацій всієї тогочасної системи освіти.

Проведений аналіз досліджень і публікацій, з означеної проблематики, засвідчив що хоча досліджувана проблема і не нова. Так, питання історії вітчизняної освіти означеного періоду розкривають в своїх працях Л. Артемова [2], Г. Васькович [5], Н. Дічек [8] тощо. Різні аспекти питання становлення і розвитку трудового навчання та виховання на теренах України досліджували Є. Антипін [1], Г. Білавич [3], В. Дідух [7], С. Мазуренко [12] тощо.

Проте, поза увагою науковців залишилися питання, пов'язані з аксіологічними аспектами становлення та розвитку трудової школи на теренах України досліджуваного періоду.

Метою статті є дослідження аксіологічних та історико-педагогічних аспектів становлення і розвитку трудової школи на теренах України в другій половині XIX ст. – 1919 р.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Необхідно зазначити, що питання трудової підготовки учнівської молоді, в тому числі й становлення та розвитку трудової школи, як важливого засобу підготовки молоді до життя, є далеко не новим. Над різними аспектами цього питання задумувалися відомі мислителі, філософи й педагоги починаючи з давніх-давен і до наших днів. В тому числі й такі відомі мислителі: античності як Демокрит, Антисфен, Кратет Фіванський, доби відродження – Т. Мор та Т. Кампанелла, епохи просвітництва – Ж. Руссо та Й. Песталоцці [18, с. 5-23]. Та особливої актуальності й суспільної значимості це питання набуло у другій половині XIX століття.

Друга половина XIX ст. в світі охарактеризувалась значним промисловим розвитком, що був зумовлений досягненнями машинних технологій виробництва та переходом від мануфактурного виробництва до машинного – великого фабрично-заводського виробництва. Це своєю чергою зумовило потребу в цілеспрямованій підготовці підростаючих поколінь до трудової діяльності, передачі їм досвіду застосування знарядь праці та ознайомлення з виробничими технологіями. А отже,

загострило питання про трудове виховання молоді, у тому числі й у процесі їх шкільного навчання.

Тому, починаючи з середини XIX століття практично в усіх розвинених країнах світу, особливо в тогочасній Франції, Німеччині, Великобританії, США, Фінляндії та Японії заговорили про необхідність освітніх реформ та перетворення шкіл за своєю суттю з просто освітніх в освітньо-трудова. Ці ідеї послужили основою для впровадження ручної праці як важливої складової шкільної освіти практично всіх Європейських держав. Так, починаючи з 1866 року ручна праця вводиться, як обов'язковий навчальний предмет, в усіх початкових школах та учительських семінаріях Фінляндії, і в скорому часі стає обов'язковою для вивчення практично в усіх європейських державах.

Не оминули ці тенденції й ті держави в склад яких входили українські землі, насамперед це стосується Російської імперії. Потрібно зазначити, що імперська освітня політика стосовно українських земель була достатньо жорсткою: заборонялося викладання українською мовою, школа, як і вся освітня галузь, перебувала під жорстким імперським контролем, заборонялися та викорінювалися будь-які паростки демократії та вільнодумства, в освітній галузі жорстко дотримувалися принципу становості, а навчання здійснювалося російською мовою, чим у значній мірі обмежувався доступ більшості українців до освіти. Зокрема В. Філінюк [24, с. 414], з посиланням на архівні джерела [27] зазначає, що значній більшості дітей українського селянства важко давалася російська мова, учні її практично не розуміли, а отже, і не могли на належному рівні сприймати навчальний матеріал, що в результаті впливало на їх низьку успішність. Однак, незважаючи ні на такий стан освіти, ні на численні звернення багатьох педагогів, ухвали повітових і губернських земств, міських дум тощо, українцям практично так і не вдалося, до 1917 року – який ознаменував собою падіння царизму та початок нового витку боротьби українського народу за власну державність, досягти введення в школу рідної мови. Більше того, спроби прогресивного вчительства розширити зміст і обсяг шкільних навчальних програм, впровадити більш ефективні й сучасні методи навчання наражались на значні офіційні перешкоди. Внаслідок цього якість загальноосвітньої підго-

товки тогочасних учнів на українських землях була дуже низькою [24, с. 414].

В таких умовах відбувалося становлення трудової школи на теренах України у другій половині XIX століття. Незважаючи на значний імперський тиск на освітню сферу в Україні друга половина XIX – початок XX ст. ознаменувався привнесенням до педагогічної науки і практики нових ідей, зокрема ідей вільного й трудового виховання учнів. Ці ідеї йшли із країн Західної Європи та США й отримували позитивні відгуки і підтримку в тогочасному середовищі прогресивного учительства. При цьому, вони були популярними як на підросійській Україні, так і на західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії.

Найбільше до поширення ідей впровадження ручної праці та трудового виховання в навчальні заклади на території Російської імперії, а отже і землях підросійської України, прилучилися такі видатні постаті як попечитель Одеського, а пізніше й Київського навчальних округів М. Пирогов та особливо К. Ушинський, саме вони одними з перших на теренах Російської імперії здійснили наукове психолого-педагогічне обґрунтування виховного впливу праці на розвиток особистості.

Так, М. Пирогов, у 1858-1861 рр. перебуваючи на посаді попечителя Київського навчального округу, намагаючись з'ясувати причини низької популярності повітових училищ серед міщан, ремісників і купців прийшов до висновку, що це пов'язано насамперед з не обов'язковістю освіти для доступу до цехів, гільдій та отримання права на торгівлю, а також незначною потребою освіти з боку самого суспільства для досягнення промислових і торгівельних цілей. Тому він наголошував, що для популяризації освіти серед міщан необхідно: 1) зробити обов'язковою для одних грамотність, для інших – закінчення курсу в елементарних училищах, надавши лише грамотним можливість отримати торгові посвідчення, вступити із селян у міщани в цехи, і лише тим, хто завершив навчання в училищі, дозволити вступати до гільдій; 2) пристосувати навчання в елементарних школах до справжніх потреб міського товариства, яке для досягнення промислових і торгівельних цілей не вимагає нічого, окрім закону Божого, грамотності, уміння читати і писати [14, с. 107].

К. Ушинський в 1860 р. у своїй статті [22] обґрунтовує важливість трудового виховання для цілісного становлення особисті дитини та вказує на те, що учнівська праця є основою їх трудового виховання, яке дозволить не тільки розвинути фізичні, розумові та морально-етичні якості учнів, а й сформувані власні ціннісні установки та підготувати молоде покоління до життя, до створення ними в подальшому необхідних суспільству матеріальних благ. Вказував науковець і на те, що учнівська праця та трудове виховання загалом дозволить учням пізнати відчуття щастя та свободи розвитку. Особливо науковець наголошує на тому, що підготовка молоді у процесі шкільної освіти до праці повинна стати однією з першочергових освітніх завдань оскільки саме праця дозволяє людині досягти поставлених цілей [23, с. 6-23]. Зокрема, він говорить про те, що важливим для педагогіки є висновок, який обумовлений психологічним значенням праці та полягає в тому, що виховання не тільки повинно розвивати розум людини та надати їй певний визначений об'єм знань, а й повинне розвинути в людині жагу до праці, без якої життя людини не зможе стати достойним та щасливим. І тут же науковець, додає, що потреба праці є в людині вродженою, але вона здатна розвиватися або навпаки притухати в залежності від тих умов у яких розвивається людина, особливо в дитячо-юнацькому віці [23, с. 19].

Як видно з аналізу, уже згаданої нами статті К. Ушинського [23, с. 6-23], він уже у 1860 році вів мову про значну особистісну та суспільно значиму цінність трудового виховання учнів, становлення та розвитку такої школи, за своєю суттю – трудової, яка б цілісно поєднувала в собі освітній та навчально-трудова компоненти підготовки учнів. Більше того, у іншій своїй статті, яка присвячена питанню обґрунтування необхідності відкриття ремісничих шкіл у столицях [21], К. Ушинський аргументовано доводить важливість створення державних ремісничих шкіл та класів, при цьому він вказує на те, що діти повинні оволодівати ремеслами під наглядом кваліфікованого вчителя у спеціально створених для них навчальних умовах (спеціально оснащених навчальних майстернях), водночас відбуватися це повинно в привичному для них учнівському колективі та середовищі, а не у виробничих цехах та майстернях серед реальних робітників основним завданням яких є випуск

продукції, а не розвиток особистості учнів [21, с. 185-191].

У відповідь на суспільні запити та наукові обґрунтування важливості трудового виховання учнів у процесі їх шкільної підготовки запровадження ручної праці та трудового виховання учнів на Українських землях почалося з другої половини XIX ст. Перший ремісничий клас на теренах України було започатковано в Одеському навчальному окрузі у 1865 р. [7]. По суті, саме з 1865 року ми можемо вести мову про зародження трудової школи на теренах України.

І. Веремійчик [6, с. 9-11], аналізуючи процес становлення ручної праці в школах України дореволюційного періоду, вказує на те, що у другій половині XIX століття ідея впровадження ручної праці у загальноосвітню школу поширилася по всій території України. Він зазначає, що спочатку трудове навчання запроваджують в навчальні заклади м. Коростишева, а згодом у Херсонській, Катеринославській та Чернігівській та інших губерніях [6, с. 10]. Загалом, уже до 1880 р. вивчення ручної праці здійснювалося в Київській, Волинській, Новобузькій, Острозькій та Херсонській вчительських семінаріях, а також, в Глухівському педагогічному інституті [7].

І це при тому, що, як зазначає Н. Дічек, у Російській імперії ручну працю, як окремий навчальний предмет, запровадили у навчальні програми народних училищ лише у 1884 році. При цьому, шлях від офіційного визнання у Російській імперії ручної праці як самостійного навчального предмету до практичного його поширення та реалізації в освітніх закладах був складним, оскільки на той час, для його запровадження, не було забезпечено необхідних матеріально-технічних та педагогічних умов [8]. В цьому ж контексті В. Дідух зазначає, що найшвидшими темпами на території України ручна праця поширювалася в Одеському навчальному окрузі, а в інших навчальних округах на Українських землях впровадження вивчення учнями ручної праці в школи відбувалося набагато швидше та ефективніше, ніж це відбувалося в цілому по Російській імперії [7].

Поряд з К. Ушинським та М. Пироговим, значну роль в поширенні на території підросійської України ідей трудової спрямованості шкільного навчання учнів відіграли погляди

таких відомих на освітянській ниві постатей як: директор народних училищ Херсонської губернії В. Фармаковський, діяч земської освіти барон М. Корф, інспектор народних училищ при управлінні Київського навчального округу, а пізніше й директор народних училищ Київської губернії Т. Лубенець, педагоги П. Христанович, А. Вержбицький, С. Русова, Я. Чепіга тощо. При цьому педагоги досліджували та обстоювали різні аспекти і підходи до ручної праці та трудового виховання учнів. Так, наприклад, А. Вержбицький та В. Фармаковський обстоювали ручну працю як засіб залучення учнів до процесу їх активної навчально-трудової діяльності, С. Русова розглядала ручну працю дітей як необхідну виховну умову та засіб їх розвитку, Т. Лубенець та Я. Чепіга основний наголос робили на виховному впливі праці на особистість дитини.

На західноукраїнських теренах поширенню трудової школи сприяли погляди таких видатних мислителів як О. Духнович та І. Франко. Так, С. Мазуренко, дослідниця питань становлення та розвитку трудового навчання на теренах України, вказує на те, що О. Духнович, ще на початку XIX ст., обґрунтовував важливість трудового виховання. Зокрема вона зазначає, що О. Духнович, «був першим українським педагогом, який теоретично обґрунтував мету і завдання трудового навчання, визначив його як засіб всебічного виховання, сформував зміст і методи трудового навчання за видами праці. Педагог був переконаний, що розвиток ремесла та кустарно-художніх промислів певною мірою сприяють добробуту селян та зростанню народної культури» [12].

Так, в своїй основній педагогічній праці [9], що була опублікована в 1857 році у м. Львові, О. Духнович особливо наголошував на важливості виховання в учнівській молоді працьовитості. Тому він обґрунтовував важливість та обов'язковість трудового навчання та виховання учнів, приділивши при цьому значну увагу посиленню праці учнів, у тому числі й у сільському господарстві [28]. Зокрема він вказував на те, що у процесі навчання учні повинні оволодіти реально важливими для них знаннями, а оскільки землеробство в свідомості та діяльності більшості українців відіграло надзвичайно важливу роль то і учні також повинні оволодіти суспільно важливими трудовими знаннями та уміннями й ма-

ти можливість скористатися ними при занятті огородництвом та садівництвом, чи занятті іншими видами діяльності або ремеслами. Більше того, О. Духнович одним з перших вказував на необхідність створення в школах спеціальних, в тому числі й матеріально-технічних, для трудового виховання учнів. Зокрема, ним особо наголошувалося на необхідності створення при кожній школі свого саду та огорожу в яких учні могли б на практиці оволодіти необхідними уміннями та навичками землеробства [9, с. 32].

Також, як зазначає С. Мазуренко, О. Духнович пропонував навчати учнів в школі вишивці, виготовленню різноманітних прикрас та плетінню декоративних ланцюжків з дроту, основам гончарства, зокрема ліпленню з глини посуду, різьбленню деревини, основам деревообробки, зокрема струганню деревини, а також для хлопчиків, пропонувалося навчатися основам ковальства та виготовленню сільськогосподарських знарядь [12].

Значної популярності в той час набувають праці французького науковця і педагога Е. Демоліна (*Edmond Demolins*) в яких він обґрунтовує необхідність фізичного виховання та фізичної праці учнів як засобів розвитку їх самостійності, ініціативності та гарту їх тіла і волі.

На початку XX ст. у Варшаві з дозволу російської цензури вийшла праця Е. Демоліна «Нове виховання» у перекладі Я. В. Давіда. У цій праці процитовано програму діяльності Абботсхолма і, зокрема, наголошено на тому, що завданням школи є пробудження інтересу до промислової діяльності, розвиток уміння оцінювати працю, як власну, так і інших людей. У праці подано програму навчання у новій школі. Наголошено на трьох напрямках практичної діяльності у ній: 1) городництві та рільництві; 2) роботах з деревом та металом; 3) зведення фільварків та фабрик, вирощування і збирання рослин, тварин і мінералів, землемірництво тощо. Автор наголошує на основних напрямках діяльності школи продовж останніх трьох років навчання: 1) літературні і гуманітарні дисципліни; 2) математичні і природничі дисципліни; 3) рільництво і колонізація; 4) промисловість і торгівля [30, с. 112-117].

У передмові перекладача проаналізовано найбільш важливі аспекти праці, які варто було б запозичити як корисний і важливий

досвід. Зокрема Я. В. Давід пропонує впровадити до системи виховання такі ідеї: 1) індивідуалізацію виховання, свободу, що має надаватися учневі при виборі занять, предметів і самовихованні, розвиток відповідальності за власну діяльність; 2) ставлення педагога до вихованця, доброзичливе і просте, вільне від примусу і формалізму [30, с. 7].

У передмові не йде мова про професійний вишкіл учнів, однак його аналіз складає значний обсяг переказаного твору, а відтак очевидно, що керуватися настановами Е. Демоліна могли б і педагоги професійних шкіл.

Також, наприкінці XIX – початку XX ст. на українських землях серед науковців-педагогів набувають популярності освітні погляди відомого американського філософа, психолога та педагога-реформатора Д. Дьюї (*John Dewey*). Він обґрунтував, що навчання не повинно бути тільки засобом передачі певної суми знань учням, а повинно стати засобом для їх подальшої діяльності, адже дитина найбільше цікавиться тим, що вона здатна зробити сама. Тим самим, зробивши акцент на підготовку учнів до їх майбутньої суспільно-корисної діяльності, Д. Дьюї одному з перших вдалося об'єднати в шкільному навчанні пізнання і діяльність. Основний акцент Д. Дьюї робить на практичну роботу учнів, що дозволило не тільки сформувавши потрібні уміння й навички, а й ознайомленню учнів зі світом професій та формуванню поваги до чесно-ї суспільно-корисної праці, що також сприяло їх загальному розвитку [16; 17, с. 133-136].

У школі Дьюї на передній план вийшов трудовий принцип – праця ставала вихідним моментом освітньої і виховної роботи школи, джерелом знань та умінь, досвідом, що дає поштовх думці дитини, методом організації шкільної роботи, застосуванням дитячої самодіяльності. Однак революція, не переконання Н. Попової, розширила розуміння трудового принципу – основою шкільної роботи стала праця не лише домашня із самообслуговування, як це було у Дьюї, але також праця індустріальна і землеробська, народно-господарська діяльністю і водночас трудова діяльність самих дітей [15, с. 127].

Серед галицького учительська користувалася популярністю також праця відомої американської вчительки, послідовниці ідей Д. Дьюї та

розробниці методу навчання «Дальтон-план», Х. Паркхерст (*Helen Parkhurst*) «Навчання згідно з Дальтон-планом» [32]. Рецензуючи її, львівський педагог П. Домбровський писав: ця нова система сприяє виробленню у молоді розумової самодіяльності, виховання здатності і любові до праці, розвиток максимальної продуктивності індивідуальної праці учня, відповідно до його індивідуальних рис, соціалізації учнів у процесі праці [29, с. 253].

На початку XX ст. у педагогічному середовищі значної популярності набула ідея трудової школи відомого німецького науковця-педагога Г. Кершенштайнера (*Georg Michael Kerschensteiner*), який одним із перших надав трудовій школі відповідне наукове обґрунтування. Він вважав, що оскільки виробництво досягло того рівня розвитку, який дозволив розділити працю на відповідні професії то відповідно і кожна людина повинна володіти професійною спеціалізацією, а отже, повинна отримати певну професію під час свого навчання. При цьому, ручну працю учнів він насамперед розглядав як засіб отримання ними власного трудового досвіду [10, с. 215-216].

Необхідно зазначити, що всі тогочасні наукові течії і підходи до формування та розвитку трудової школи, що набули популярності в українському освітньому просторі, володіли значним аксіологічним аспектом та в подальшому відіграли значну роль в становленні національної системи освіти в період визвольних змагань. Адже, в основі цих педагогічних поглядів лежали ціннісні орієнтації, настанови та переконання демократично-гуманістичного характеру. Так, М. Рубінштейн, у своїй статті [18, с. 5-23], зазначає, що трудова школа це: «в серцевині своїй демократична школа», «школа активізму та самодіяльності», «це прорив в шкільну атмосферу широких виховних задач, задач епохи, головна ставка якої не тільки знання, а і характер» [18, с. 8].

Однією з найбільш популярних та поширених у вітчизняному освітньому просторі на той час була ідея трудової школи Г. Кершенштайнера, яка стала об'єктом ретельного аналізу багатьох вітчизняних науковців й педагогів. Зокрема, С. Русової («Ідейні підвалини школи» 1913 р.), «Єдина діяльна (трудова) школа» 1921 р.), М. Котляренка («Ручна праця в школі» 1918 р.), В. Роднікова

(«Огляд літератури з питань трудової школи» 1919 р.) тощо [20, с. 310].

Потрібно зазначити, що праці Г. Кершенштайнера були достатньо популярними не тільки на підросійській території, а й на українських землях, що ввійшли до складу Австро-Угорської імперії, а пізніше й Другої Речі Посполитої. Наприклад, його праця «Поняття школи праці» [31] неодноразово видавалася на території Другої Речі Посполитої та набула там великої популярності.

Всі розробники ідей трудової школи, що мали значний вплив на формування і розвиток трудової школи як на підросійській Україні, так і на західноукраїнських землях, та їх послідовники, не тільки сповідували цінності гуманізму, ідеї вільного й трудового виховання, передбачали демократизацію освітнього процесу і формування дитини як цілісної особистості здатної до успішної самореалізації в тогочасному суспільстві, а і заклали підвалини створення української трудової школи в часи визвольних змагань 1917-1919 рр.

Роки відновлення української державності (1917-1919) охарактеризувалися складним періодом визвольних змагань українців та їх боротьбою за незалежну державу, що не змогло не відобразитися і на освіті, в тому числі й трудовій школі. Потрібно відзначити, що українцям за дуже короткий час існування Української Народної Республіки (УНР), Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та їх злуки в єдину державу вдалося зробити достатньо багато в освітній сфері. Так, з перших днів проголошення УНР на підконтрольних їй українських землях було взято курс на українізацію освітнього процесу та створення національної системи освіти, яка базувалася на національно-демократичних принципах. Проголошувалося, що школа має бути єдиною для всіх, і всі мають право на безкоштовну освіту із забезпеченням учнів підручниками, одежею та харчами, передбачалося, що освіта повинна бути світською та обов'язковою [5, с. 59-80]. Водночас, надзвичайно важливим в системі освітньої політики УНР було питання трудового виховання підрастаючого покоління оскільки, Українська республіка потребувала молодих людей здатних до розумного, усвідомленого господарювання [26].

П. Тушкан вказує на те, що в тогочасному українському педагогічному дискурсі домінувала думка про те, що учні в процесі свого шкільного навчання повинні не тільки розрізняти й розуміти суть оточуючих, в їх повсякденному житті, трудових процесів, а й самим долучатися до посильної праці. Забезпечення реалізації цього завдання шкільної освіти тогочасні педагоги вбачали у впровадженні у шкільну освіту трудового підходу, який передбачав трудове виховання учнів шляхом їх залучення до ручної праці [19, с. 228-235]. Тому уроки з ручної праці розглядалися як важливий та необхідний компонент шкільного навчально-виховного процесу. Підтверджує цю думку і Є. Антипін [1, с. 45-47], який зазначає, що попри всі складності тогочасного історичного моменту, педагогічна думка тих років розвивалася у контексті ідей трудового виховання дітей та молоді. Зокрема, такі відомі тогочасні педагоги як С. Русова, О. Музиченко та М. Котляренко розглядали трудове виховання в широкому його розумінні, а їх ідеї та погляди щодо трудового виховання учнів лягли в основу тогочасної нової школи [1, с. 45].

Важливими в цьому контексті були також й погляди населення, зокрема селянства, у розумінні яких уміле господарювання та уміння працювати своїми руками, зокрема й на землі, у власному домашньому господарстві, важливі значно більше чим, достатньо абстрактний для розуміння більшості тогочасного українського селянства, розумовий потенціал. Тому розвиток та формування трудових умінь та навичок в учнів у процесі їх шкільного навчання цінувалися ними значно вище чим просто їх розумовий розвиток, оскільки селяни не вважали розумову працю такою, яка потребувала значних зусиль та часу на оволодіння нею [11, с. 244-245].

Як зазначають Л. Білецький та І. Герасимович в енциклопедії українознавства [4, с. 933-934], наприкінці 1917 року спеціальна комісія організована міністерством освіти УНР почала укладати план і програми єдиної трудової школи. Напрацьовані комісією план і програми були ухвалені наприкінці 1918 року на II Всеукраїнському учительському з'їзді. Згідно розробленого і затвердженого плану єдиної трудової школи навчання повинно було тривати 12 років й поділятися на три ступені: 1 ступень, 1-4 класи – молодша основна школа; 2 ступень, 5-8 класи – старша основна школа;

3 ступень, 9-12 класи – так звана «колегія» – загальноосвітня школа. При цьому потрібно зазначити, що хоча професійна освіта не входила в схему єдиної трудової школи, але на кожному з її ступенів можна було утворювати професійну школу: на першому ступені – нижчу; на другому – середню; третя ступінь єдиної школи так звана «колегія» ділилася на декілька типів: на колегії з двома класичними мовами; колегії з однією (латинською) мовою; реальні колегії тощо. Нажаль, воєнні події не дозволили в повній мірі втілити в життя план єдиної трудової школи [4, с. 934].

З метою розвитку трудової підготовки учнів та підготовки їх до ручної праці міністерством народної освіти УНР було створено спеціальну інституцію – Музей ручної праці, який повинен був стати педагогічно-просвітницьким центром, можна сказати, що й науково-дослідною установою в структурі якої повинні були функціонувати лабораторії призначені для досліджень, розробки, впровадження та популяризації методик, що підвищують ефективність навчання учнів ручної праці та їх цілісного трудового виховання, підготовки відповідних методичних рекомендацій для вчителів, організації спеціальних навчальних курсів (на подібні курсів підвищення кваліфікації) для вчителів, а також, спеціальні класи праці та педагогічна бібліотека [25].

Особливо цінним для становлення та розвитку української трудової та професійної школи, в створюваній системі освіти доби визвольних змагань українського народу та відновлення української державності, стало те, що освіта будувалася на демократично-гуманістичних принципах, освітній процес набув загальнонародного та національного характеру, для всіх, незалежно від їх соціального та майнового статусу, національності та віросповідання, забезпечувався рівний доступ до освіти, а сама освіта носила прикладний характер та була націлена на реальну підготовку молоді до життя.

Цінним було і те, що для забезпечення демократичності та освітніх прав представників національних меншин управління школою було передано губернським та повітовим комісаріатам, які склалися з чотирьох українців та трьох представників нацменшин, які спільно вирішували всі питання, що стосувалися шкільної освіти УНР, в тому числі, її

українізації й забезпечення освітніх прав представників нацменшин та їх культурно-освітнього розвитку [2, с. 269].

Значна увага в той час також приділялася розвитку структури та мережі навчальних закладів. Так, упродовж 1917 р. в Києві було відкрито другу та третю українські гімназії, у великих промислових містах, таких як Харків, Чернігів, Херсон, Полтава тощо, було відкрито понад 40 українських гімназій, приблизно 25% всіх шкіл м. Києва перейшли на українську мову навчання [13, с. 342]. В Києві було відкрито перший український народний університет, такі ж університети також були засновані у Харкові, Миколаєві та Одесі, виділено кошти на створення національних університетів в Умані та Кам'янці-Подільському. Приділяється значна увага розвитку технічної науки, так в 1917 році в Києві відкривається ще один заклад вищої освіти – технічного профілю, виділяються значні кошти на розширення та покращення матеріально-технічного забезпечення закладів освіти технічного профілю, зокрема Київському політехнічному інституту на ці цілі було виділено 149000 крб. Активно розширюється структура уже існуючих університетів та інститутів, відкриваються нові факультети, кафедри та спеціальності з яких здійснювалася підготовка студентів. Особливо активно розвивалася структура педагогічних навчальних закладів адже, молода Українська республіка потребувала великої кількості нових вчителів. Загалом, у 1917-1918 н. р. на території УНР уже функціонувало 5400 початкових шкіл, в яких працювало 62000 учителів, здійснювалися значні заходи з відкриття нових та українізації вже існуючих закладів освіти. Так, в той час окрім університетів та інститутів, було засновано понад 100 українських гімназій, відкрито спеціалізовані агрономічні школи, технічні, педагогічні та медичні училища. Здійснювалася велика робота з ліквідації неписьменності серед дорослого населення, з цією метою на території УНР було значно розширено мережу курсів для ліквідації неписьменності [2, с. 270].

Загалом основними засадами за якими повинна була функціонувати єдина трудова школа в УНР були: 1) національний характер школи; 2) забезпечення всім учням можливості пройти всі ступені навчання відповідно до їх здібностей; 3) виховання активності, ініціативи та творчих здібностей учнів; 4) принцип

естетизму в навчанні й вихованні; 5) ініціатива педагогічних рад в організації навчально-виховного процесу [4, с. 934].

Подібні тенденції були і на західноукраїнських землях. Зокрема, Л. Білецький та І. Герасимович зазначають, що за короткий час української державності на західноукраїнських землях, що ознаменувався проголошенням ЗУНР, було організовано повітові шкільні ради, поступово українізувалися існуючі школи та інші заклади освіти, відкривалися нові, в тому числі й приватні заклади освіти. По містах, де були польські школи їх переведено на коедукційні, одні з українською, інші з польською мовою навчання. В школах з мовою викладання нацменшин (польською, німецькою, єврейською тощо) запроваджувалося вивчення української мови [4, с. 934]. Важливим аспектом в освітній політиці на західноукраїнських землях була підготовка молоді до життя та виховання в учнів господарської культури. Так, Г. Білавич зазначає, що визначальними рисами виховання господарської культури в учнів на західноукраїнських землях досліджуваного періоду були «практично-активізуючий, особистісно орієнтований, творчо-креативний характер. Усі її форми й засоби орієнтували на формування практичних умінь і навичок, де домінували практичні методи навчання. Практична діяльність ставала і результатом оволодіння необхідними знаннями, і формою самонавчання, саморозвитку; спонукала учасників навчально-виробничого процесу до вдосконалення їхніх природних нахилів, здібностей, творчості, ініціативи тощо. При цьому мали створюватися належні умови для реалізації молоддю свого природного потенціалу, щоб вона виступала активним суб'єктом, а не пасивними об'єктом виробничого процесу» [3, с. 42-43].

Також потрібно зазначити, що освітні підходи усіх урядів у роки української державності була в принципі однаковою, тому зміни урядів загалом не мали негативних впливів на становленні та поширенні національної освітньої системи та єдиної трудової школи на теренах України [4, с. 934]. В основі якої лежали гуманістично-демократичні принципи, а основним завданням було формування всебічно розвиненої особистості, яка б оволоділа необхідними для доброго життя цінностями та керувалася ними у своєму житті [13, с. 350].

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз історико-педагогічних та аксіологічних аспектів становлення та розвитку трудової школи на теренах України в другій половині XIX ст. – 1919 р. засвідчив, що цей період характеризуються значними аксіологічними та структурними трансформаціями тогочасної освітньої сфери. З однієї сторони це жорсткий контроль і деспотизм імперських чиновників від освіти який нещадно нищив будь-які прояви освітнього демократизму та розвитку національних освітніх тенденцій на теренах України, а з іншої, запити суспільства та вимоги часу на розвиток нової, більш демократичної, системи освіти в основі якої реально лежатиме підготовка молоді до життя. У зв'язку із цим на Українських землях особливої популярності набули ідеї вільного виховання учнів, важливою складовою якого було й трудове виховання. Особлива цінність цих ідей для українських педагогів полягала в тому, що вони базувалися на засадах демократично-гуманістичного характеру. Який розкривав значні можливості для педагогів в питаннях демократизації освітнього процесу, оновлення змісту, форм і методів навчання та виховання учнів. Ці ідеї та підходи, поряд із вимогою загальної доступності освіти лягли в основу розвитку єдиної трудової школи в роки української державності, яка передбачала розвиток ціннісно-освітніх ідей у межах тогочасної національної освітньої парадигми.

Характерними особливостями ідей, що знайшли відображення в становленні трудової школи в період відновлення української державності та водночас відображають її суспільну та освітню цінність для всього населення на теренах тогочасної України безумовно стали: рідна мова, гуманізм, світський та загальнонародний характер освіти, всезагальна доступність до неї всіх верств населення незалежно від їх соціального стану, етнічного походження та релігійних переконань, урахування особливостей освітніх потреб та інтересів нацменшин, патріотизм, моральність, самодіяльність, трудовий характер, формування працелюбності й господарської культури підрастаючого покоління, а також свобода виховання і свобода педагогічної діяльності. Мету виховання у цей період окреслювали як формування нового типу людей – освічених, самодіяльних, активних, рішучих, впевнених у своїх силах, працелюбних, мора-

льно та інтелектуально розвинених, готових до самореалізації у особистісному, трудовому, родинному, громадянському і державному житті [13, с. 304].

Загалом, незважаючи на всі труднощі становлення і розвитку трудової школи на Україн-

ських землях досліджуваного періоду, можна сміливо стверджувати, що і сама трудова школа, як і ідеї, які лежали в її основі, були надзвичайно важливими та цінними для тогочасного українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Antypin, Ye. (2017). Idei pro trudove vykhovannia ditei v pedahohitsi doby ukrainskoi re-voliutsii (1917–1921) [Ideas about labor education of children in pedagogy of the Ukrainian revolution (1917–1921)]. In *Rozvytok osvity v dobu Ukrainiskoi revoliutsii (1917–1921)* (p. 45–47). Kyiv: Derzhavna naukovo-pedahohichna biblioteka Ukrainy imeni V. O. Sukhomlynskooho (in Ukrainian)
[Антипін, Є. (2017). Ідеї про трудове виховання дітей в педагогіці доби української революції (1917–1921). В *Розвиток освіти в добу Української революції (1917–1921)* (с. 45–47). Київ: Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського].
2. Artemova, L. (2006). *Istoriia pedahohiky Ukrainy* [History of pedagogy of Ukraine]. Kyiv: Lybid (in Ukrainian)
[Артемова, Л. (2006). *Історія педагогіки України*. Київ: Либідь].
3. Bilavych, H. (2016). *Teoriia i praktyka vykhovannia hospodarskoi kultury uchniv ta doroslykh u zakhidnii Ukraini (druha polovyna XIX – seredyna 40-kh rokiv XX stolittia)* [Theory and practice of economic education of students and adults in western Ukraine (second half of the XIX - mid 40's of the XX century)] (Doctoral dissertation), Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian)
[Білавич, Г. (2016). *Теорія і практика виховання господарської культури учнів та дорослих у західній Україні (друга половина XIX – середина 40-х років XX століття)* (Докторська дисертація), Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ].
4. Biletskyi, L., & Herasymovych, I. (1995). *Roky ukrainskoi derzhavnosti. Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Zahalna chastyna* [Years of Ukrainian statehood. Encyclopedia of Ukrainian Studies. The general part]. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy (in Ukrainian)
[Білецький, Л., & Герасимович, І. (1995). *Роки української державності. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України].
5. Vaskovych, H. (1969). *Shkilnytstvo v Ukraini (1905-1920)* [Schooling in Ukraine (1905-1920)]. Miunkhen: Ukrainskyi vilnyi Universytet (in Ukrainian)
[Васькович, Г. (1969). *Шкільництво в Україні (1905-1920)*. Мюнхен: Український вільний Університет].
6. Veremiichyk, I. (2004). *Ruchna pratsia v shkolakh Ukrainy dorevoliutsiinoho periodu. Metodyka trudovoho navchannia v pochatkovii shkoli* [Manual labor in schools of Ukraine of the pre-revolutionary period. Methods of labor training in primary school.]. Ternopil: Malva-OSO (in Ukrainian)
[Веремійчик, І. (2004). *Ручна праця в школах України дореволюційного періоду. Методика трудового навчання в початковій школі*. Тернопіль: Мальва-ОСО].
7. Didukh, V. (2004). Stanovlennia trudovoho navchannia na terenakh Ukrainy v dorevoliutsiinnyi period [Formation of labor training in Ukraine in the pre-revolutionary period]. *Trudova pidhotovka v zakladakh osvity*, 3. Retrieved from <http://pozashkilliya.ostriv.in.ua/publication/code-6099354617AE/lis> (in Ukrainian)
[Дідух, В. (2004). Становлення трудового навчання на теренах України в дореволюційний

період. *Трудова підготовка в закладах освіти*, 3. URL:
<http://pozashkillya.ostriv.in.ua/publication/code-6099354617AE/lis>].

8. Dichek, N. (2009). *Idei manualizmu u vitchyzniani pedahohitsi: trudova shkola P. Khrystyanovycha (1890 – blyzko 1912)* [Ideas of manualism in domestic pedagogy: the labor school of P. Khrystianovich (1890 - about 1912)]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*, 1, 53–63 (in Ukrainian)
 [Дічек, Н. (2009). Ідеї мануалізму у вітчизняній педагогіці: трудова школа П. Христіановича (1890 – близько 1912). *Історико-педагогічний альманах*, 1, 53–63].
9. Duhnovich, A. (1857). *Narodnaja pedagogija v pol'zu uchilishh i uchitilej sel'skih* [Narodnaia pedahohyia v polzu uchylyshch y uchytylei selskykh] (Vol. I). L'vov: Svet (in Russian)
 [Духнович, А. (1857). *Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских* (Часть I). Львов: Свет].
10. Piskunov, A. (Ed.). (2001). *Istorija pedagogiki i obrazovanija. Ot zarozhdenija vospitanija v pervobytnom obshhestve do konca XX v.* [History of pedagogy and education. From the birth of education in primitive society to the end of the 20th century] (2nd ed.). Moscow: Sfera (in Russian)
 [Пискунов, А. (Ред.). (2001). *История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.* (2-е изд.). Москва: Сфера].
11. Kryzhanovska, O. (2011). *Osvita y kultura ukrainskykh selian naprykintsi XIX – u pershii polovyni XX st.* Education and culture of Ukrainian peasants in the late eighteenth - in the first half of the nineteenth century] *Problemy istorii Ukrainy XIX - pochatku XX st.*, 19, 243–264 (in Ukrainian)
 [Крижановська, О. (2011). Освіта й культура українських селян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.*, 19, 243–264].
12. Mazurenko, S. (2010). *Stanovlennia trudovoho navchannia v narodnii shkoli v kintsi XIX st.* [Formation of labor education in public school in the late nineteenth century] *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka. Serii: Pedahohichni nauky*, 76 (in Ukrainian)
 [Мазуренко, С. (2010). Становлення трудового навчання в народній школі в кінці XIX ст. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*, 76].
13. Nevmerzhytska, O. (2013). *Aksiolohichni vymiry vitchyznianoho osvithnoho prostoru: istorychnyi aspekt* [Axiological dimensions of the domestic educational space: historical aspect]. Drohobych: Drohobytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Ivana Franka (in Ukrainian)
 [Невмержицька, О. (2013). *Аксіологічні виміри вітчизняного освітнього простору: історичний аспект*. Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка].
14. Пироговъ, Н. (1861). Мысли и замѣчания о проэктѣ устава училищъ, состоящихъ въ вѣдомствѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія. В *Собрание литературно-педагогическихъ статей Н. И. Пирогова, вышедшихъ въ управление его Кіевскимъ учебнымъ округомъ* (с. 98–132). Кіевъ.
15. Popova, N. (1925). *Issledovatel'skij metod i dal'tonskij plan. Sovetskaja proizvodstvenno-trudovaja shkola* [Research method and Dalton plan. Soviet industrial and labor school]. In A. Kalashnikov (Ed.), *Pedagogicheskaja hrestomatija* (Vol. 2, pp. 127–133). Moscow: Rabotnik prosveshhenija (in Russian)
 [Попова, Н. (1925). Исследовательский метод и дальтонский план. Советская производственно-трудова школа. В А. Калашников (Ред.), *Педагогическая хрестоматія* (Том 2, с. 127–133). Москва: Работник просвещения].
16. Rohozina, L., Nehur, A., & Zaliubivska, O. (2017). *Pedahohichni idei D. Diui u svitli suchasnykh osvithnikh tendentsii* [D. Dewey's pedagogical ideas in the light of modern educational tendencies]. Retrieved from <http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17719/2273.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (in Ukrainian)

- [Рогозіна, Л., Негур, А., & Залюбівська, О. (2017). *Педагогічні ідеї Д. Дьюї у світлі сучасних освітніх тенденцій*. URL: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17719/2273.pdf?sequence=3&isAllowed=y>].
17. Rozputna, M. (2015). *Dzhon Diui yak naukovec, filosof ta osvitiannyi* [John Dewey as a scientist, philosopher and educator]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii*, 7, 133–136 (in Ukrainian) [Розпутна, М. (2015). Джон Дьюї як науковець, філософ та освітянин. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 7, 133–136].
 18. Rubinshtejn, M. (Ed.). (1925). *Ot Platona do Pestalocci. Trudovaja shkola v svete istorii i sovremennosti* [From Plato to Pestalozzi. Labor school in the light of history and modernity] (2nd ed.). Leningrad: Sejatel' (in Russian) [Рубинштейн, М. (Ред.). (1925). *От Платона до Песталоцци. Трудовая школа в свете истории и современности* (2-е изд.). Ленинград: Сеятель].
 19. Tushkan, P. (1918). *Zahalni zavdannia silsko-hospodarskoï osvity na Ukraini* [General tasks of agricultural education in Ukraine]. *Vilna Ukrainska shkola*, 8-9, 228–235 (in Ukrainian) [Тушкан, П. (1918). Загальні завдання сільсько-господарської освіти на Україні. *Вільна українська школа*, 8-9, 228–235].
 20. Tiahur, V. (2015). *Vykorystannia idei H. Kershenshteinera v rozvytku osobystosti uchniv suchasnoi shkoly*. *Aktualni problemy psykholohii*, 11(13), 304–313 (in Ukrainian) [Тягур, В. (2015). Використання ідей Г. Кершенштейнера в розвитку особистості учнів сучасної школи. *Актуальні проблеми психології*, 11(13), 304–313].
 21. Ushynskiy, K. (1983). *Vybrani pedahohichni tvory* [Selected pedagogical works] (Vol. 2). Kyiv: Radianska shkola (in Ukrainian) [Ушинський, К. (1983). *Вибрані педагогічні твори* (Том 2). Київ: Радянська школа].
 22. Ushinskij, K. (2019). *Trud v ego psichicheskom i vospitatel'nom znachenii* [Labor in its mental and educational meaning]. Moscow: Jurajt (in Russian) [Ушинский, К. (2019). *Труд в его психическом и воспитательном значении*. Москва: Юрайт].
 23. Posternak, S. (1920). *Iz istorii osvithnoho rukhu na Ukraini za chasiv revoliutsii 1917-1919 rr.* [From the history of the educational movement in Ukraine during the revolution of 1917-1919] Kyiv: Drukar (in Ukrainian) [Постернак, С. (1920). *Из истории освітнього руху на Україні за часів революції 1917-1919 рр.* Київ: Друкар].
 24. Filiniuk, V. (2013). *Zminy u sferi osvity v period Tsentralnoi Rady ta yikh vplyv na selianstvo Naddnyprianskoï Ukrainy* [Changes in the field of education during the Central Council and their impact on the peasantry of Dnieper Ukraine]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, 20, 412–418 (in Ukrainian) [Філінюк, В. (2013). Зміни у сфері освіти в період Центральної Ради та їх вплив на селянство Наддніпрянської України. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, 20, 412–418].
 25. Heneralne sekretarstvo osvity Ukrainkoï Tsentralnoi Rady. (1917–1918). *N. d.* (Fond 2201, Opys 1, Sprava 58, Arkushi 15–16). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, Kyiv, Ukraine (in Ukrainian) [Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради. (1917–1918). *N. d.* (Фонд 2201, Опис 1, Справа 58, Аркуші 15–16). Центральный державный архив вищих органів влади та управління України, Київ, Україна].
 26. Heneralne sekretarstvo osvity Ukrainkoï Tsentralnoi Rady. (1917–1918). *N. d.* (Fond 2581, Opys 1, Sprava 10, Arkushi 5–6). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, Kyiv, Ukraine (in Ukrainian) [Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради. (1917–1918). *N. d.*

(Фонд 2581, Опис 1, Справа 10, Аркуші 5–6). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна].

27. Kantseliaria popечytelia Kyivskoho navchalnoho okruhu, m. Kyiv. (1907–1916). *Tsyркuliary Ministerstva narodnoi osvity ta popечytelia Kyivskoho navchalnoho okruhu* [Circulars of the Ministry of Education and the trustee of the Kyiv educational district] (Fond 707, Opys 229, Sprava 139, Arkushi 4, 10). Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv, Ukraine (in Ukrainian)
[Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ. (1907–1916). *Циркуляри Міністерства народної освіти та попечителя Київського навчального округу* (Фонд 707, Опис 229, Справа 139, Аркуші 4, 10). Центральний державний історичний архів України, Київ, Україна].
28. Chorna, H. (2013, April 24). "Narodna pedahohiia" Oleksandra Dukhnovycha ["Folk pedagogy" by Alexander Dukhnovich]. Retrieved from http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/vistavki_2011_2014/oleksandr_duhnovic (in Ukrainian)
[Чорна, Г. (2013, Квітень 24). «Народна педагогія» Олександра Духновича. URL: http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/vistavki_2011_2014/oleksandr_duhnovic].
29. Parkhurt, H. (1928). *Wykształcenie według Planu Daltońskiego*. Lwów-Warshawa: Książnicy-Atlas.
30. Demolins, E. (1900). *Nowe wychowanie*. Warszawa: n. d.
31. Kerschensteiner, G. (n. d.). *Pojęcie szkoły pracy*. Lwów-Warshawa: Książnica-Atlas.
32. Parkhurst, H. (1922). *Education On The Dalton Plan*. New York: E. P. Dutton & Company.